

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

ПОЛЯЦИ СПАСЯВАТ ЕВРЕИ В РАЙОНА НА ЖЕШОВ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Елжбиета Рончи

Университет в Жешов – Полша

Резюме. В статията е представена ситуацията на поляците и евреите по време на немската окупация в района на Жешов, както и начините за спасяване на еврейското население там. Най-често срещана форма за оказване на помощ е укриването им в различни скривалища, подготвени в къщите и стопанските пристройки. Благоприятни условия за това е създавала спецификата на региона, който бил слабо урбанизиран, а неговите жители се издържали главно от селско стопанство. Мизерията по селата става причина да бъдат укривани главно отделни хора, а страхът от сурово наказание, което заплашва оказалите подкрепа, на свой ред, става основен фактор подобни действия да бъдат държани в тайна. В изследването са включени и ориентировъчни сведения за числеността на евреите, спасени от жителите на Жешовска област. За съжаление, броят на хората, оказали помощ на еврейското население, е неизвестен, а вероятно и никога няма да бъде известен.

Keywords: Rzeszow region; jews; individual aid; aryan documents; terror; repression

Територията на съвременна Югоизточна Полша е наричана условно Жешовска област по името на най-големия град в региона (Жешов). На юг тя граничи със Словакия, а на изток – с Украйна.

В междувоенния период Жешовска област принадлежи към Лвовското воеводство, а по време на Втората световна война влиза в състава на т.нар. Краковски дистрикт. Това е новосъздадена от окупационните власти административна единица (една от петте в Генералното губернаторство) и представлява неговата източна част. Днес Жешовска област съвпада с Подкарпатското воеводство. Преди Втората световна война този терен е бил твърде пъстър в етническо и религиозно отношение. Според последното общо преброяване през 1931 г. в региона живеят 1 284 202 души, от които 868 807 католици (67,6% от общия брой), 276 696 (21,5%) лица с православно вероизповедание и гръкокатолици, както и 106 546 (8,3%) души, изповядващи религията на Моисей. Останалите принадлежат към

друга религиозна ориентация¹⁾. Сред евреите 87 060 признават еврейския или староеврейския за свой роден език. Останалите използват полския или украинския език. Тъй като в междувоенния период религиозната принадлежност е била отъждествявана с народностната, може да се твърди, че преобладаващата част от Жешовския регион представляват поляците, а най-многобройното народно-стно малцинство – украинците. Данните от 1931 г. са последните сведения за народностната структура на изследвания терен преди Втората световна война, тъй като поредният преброятелен списък, предвиждан за 1941 г., не е реализиран. Полската държава, в резултат на поражението си в тази отбранителна за нея война през 1939 г., попада едновременно под две окупации: немска и съветска²⁾.

Евреите в междувоенна Полша са предимно градска общност. В района на Жешов най-големите им струпвания преди избухването на Втората световна война са регистрирани в Пшемишле, където живеят около 18 000 евреи, в Жешов – почти 14 000, и в Ярослав – около 8000. В тези градове те съставляват 30 – 40% от всички жители. В малките градчета процентът им е по-висок. Във всички по-големи местности притежават собствени религиозни общини, занаятчийски цехове, политически, благотворителни и културни организации, училища и кооперативни каси. Огромното мнозинство евреи от района на Жешов се издържат от търговия, занаяти и застраховки. Относително висок е и делът на еврейското население в т.нар. свободни професии (лекари и юристи). Земеделието обаче не е сред предпочитаните дейности. В другите сфери на икономиката процентът на заетите евреи е нисък.

Преобладаващата част от еврейското население в Жешовска област е религиозна и е живее в „битови гета“, пребивавайки в традиционния тип религиозно-социална структура, без да поддържа по-преки контакти с поляците. Малцина от тях имат близки познати сред тях, а още по-малка част имат полски приятели. Причина за това отчасти е самозатварянето на самите евреи в собствения им тесен кръг, тъй както повелява самата им религия и етническа самобитност, която те се стараят да запазят. Самоограничаването в контактите единствено до собствената им народностна група произтича и от неприязненото отношение на значителна част от поляците към евреите. Отрицателното отношение към еврейското население в междувоенния период има няколко извора. Тук трябва да се спомене за стопанската конкуренция, която става причина за засилване на полско-еврейския антагонизъм в периода на икономическите кризи. Поредните не по-малко важни фактори са: културните, етническите, езиковите, религиозните и историческите различия. Някои среди упрекуват евреите в безразличие към проблемите на Полша и дори ги обвиняват в предателство на полските интереси (заради сътрудничеството им с украинците и Съветите). Следователно в периода на Втората световна война поляци и евреи влизат като врагове. По време на окупацията те били подстрекавани едни срещу други от немците с помощта на различни методи. От една страна, наглата, безцеремонна нацистка пропаганда представя евреите като

причинители на цялото зло, наричайки ги лъжци, крадци и паразити. От друга страна, поляците били обрисувани пред евреите като отявлени антисемити. Същевременно немското управление в окупирана Полша се отличава с небивал терор, подвластни на който са както поляците, така и евреите. По този начин германците се опитват да сплашат жителите на покорената страна и да си осигурят тяхното подчинение. Успоредно с това засилват взаимния антагонизъм, тъй като степента на прилагания терор сред различните народности е различна.

Условията на живот в окупирана Полша и съдбата на нейното население зависят преди всичко от политическите интереси на Берлин спрямо населяващите я народи. Според германските планове поляците трябва да бъдат необразованата работна ръка, която се труди в полза на немците и която не притежава никакви права. За да ги подчинят, е необходимо да унищожат всички, които се противопоставят на тези планове. Именно затова в първата фаза от немската окупация острието на репресиите е насочено преди всичко срещу полската интелигенция, а от 1943 г. – вече срещу всички групи на полското общество. Немският окупатор въвежда за поляците рестриктивен закон, който регулира всички сфери на живот. Дори за най-дребни провинения поляците са били наказвани с драконовски репресии, включително и със смърт. По правило във всички случаи, когато е констатирано нарушение против окупатора, поляците са осъждани на смърт и разстрелвани или изпращани в концентрационните лагери. Освен това се извършват публични екзекуции на поляци, най-често като вид отмъщение. Същевременно се търси публична отговорност.

Ситуацията на огромната част от еврейското население обаче е несравнимо по-тежка от тази на поляците. Немската политика към евреите от началото на германската окупация е насочена към изтласкването им от стопанския, политическия и обществения живот. Хранителните припаси, предназначени за тях, са още по-малки, отколкото за поляците. Имуществото им се разграбва, налагат им се контрибуции, членовете на общността се изолират от останалата част от обществото с помощта на специално обозначение³⁾ и се затварят в гета. В Жешовска област повечето от еврейските квартали се създават през 1942 г. Това е вече последният етап преди изстреблението на еврейските жители в известния регион. От 1942 г. германците пристъпват към ликвидация на евреите в Генералното губернаторство. От жешовските терени те са депортирани главно до лагера на смъртта в Белжец. По време на депортацията хората, неспособни да понесат пътуването (болните, възрастните, малките деца), както и тези, които се съпротивляват или прекалено бавно изпълняват заповедите, са убивани на място. Фактът, че окупационните власти пазят в тайна плановете и осъществяването на замисленото унищожение на евреите, става причина за незнанието на жителите на окупирана Полша, малцина от които от самото начало си дават сметка за случващото се. Постъпващата откъслечна информация е приемана с недоверие и често отхвърляна като неавтентична и преувеличена.

Същевременно пристъпването на немците към реализация на планове за унищожение кара евреите да осъзнаят, че за да просъществуват, са принудени да търсят спасение сред т.нар. арийски жители на Жешовския регион (поляците или украинците). Такава помощ обаче не е лесно да се намери, тъй като тя зависи от множество различни фактори. Един от тях са познанствата измежду арийците, и то до такава степен близки, че някой да се осмели да поеме риска, като окаже подкрепа, за която го заплашва сурово наказание, включително и смъртно.

Поредният фактор е времето. Той играе съществена роля в борбата за живот. Колкото по-бързо започнат приготвянията за укриване, толкова по-големи са шансовете за възобновяване на контакта с арийците и за намиране на добро скривалище. Повечето от евреите ги предприемат едва от началото на депортацията. Тогава за мнозина вече няма възможност за спасение. Най-важната причина за тази необяснима пасивност на евреите са германската стратегия да ги заблуждава относно истинската цел на преселванията, и огромният страх от живота на арийска страна, което в някои случаи води до издайничество на лица, укриващи се сред местното население. При тези обстоятелства много евреи предпочитат да останат в своята среда или със семействата си, и загиват заедно с тях.

Незначителни шансове да получат подкрепа от арийска страна, имат ортодоксалните вярващи, които възприемат по особен начин религиозните повели и не съумяват или не желаят да променят нагласата си дори пред лицето на смъртта. Тези евреи представляват значителен процент сред цялата общност, обитаваща Жешовския регион. За тях няма никаква надежда за спасение. Най-големи шансове за укриване имат хората, които владеят перфектно полски език и го говорят без специфичния акцент (характерен за немалка част от евреите, живеещи в малките градчета на Жешовска област), а също така познават добре полската култура и обичаи и имат т.нар. добър външен вид, т.е. такъв, който опровергава масовите представи по темата. Тези хора са длъжни да се легитимират с документи, потвърждаващи техния арийски произход (напр. датата на кръщението им), за да могат на тази база да си изготвят други необходими за просъществуването им документи: лични паспорти (кенкарти) и работни карти (ausweis). Едва пълният комплект от такива документи, подпечатани и подписани от упълномощените за това чиновници, позволява интегрирането в полска среда. Арийски документи могат и да се купят, но струват много скъпо. Могат и да се набавят от полски или украински познати. Обикновено това са оригинали, останали след починали роднини. Такива документи издават и свещенослужителите, обслужващи различни християнски ритуали. Предоставянето им на евреите обаче сурово се санкционира. Очевидно, поддържането на добри контакти с „арийците“ е наложително, ако се очаква от тях подкрепа, въпреки опасността от репресии, на която те се излагат. Минавайки за арийци, евреите имат шанс да преживеят войната. Принудени са обаче да сменят местообиталището си. Дори в най-благоприятната среда се намират хора, които по различни поводи могат да ги предадат на окупационните власти.

Предприемайки акции за масова екстерминация на еврейското население, немският окупатор припомня на арийците смъртното наказание за оказана помощ на евреи⁴). Заради всеки най-дребен жест на съчувствие към еврейското население съществува риск от репресии. И това не са просто празни заплахи. В района на Жешов са убити най-малко 190 поляци, в това число и малки деца. За пример могат да послужат съдбите на две полски семейства. Улмови живеят в Маркова, близо до Ланцут. През март 1944 г. за укриване на група евреи са убити родителите (Юзеф, неговата бременна съпруга Виктория) и шестте им деца на възраст от година и половина до осем години⁵). Подобна е била съдбата и на Рембишови от Поломия, в околностите на Пилзен. През септември 1943 г. петимата членове на семейството заедно с годеника на една от дъщерите им са разстреляни⁶). Оцелява само синът им Ян, който по време на убийството е бил извън дома. Защитен от жителите на Поломия, той се прибира чак през нощта. В хамбара вижда мъртвите тела на своите близки. Баща му бил така обезобразен, че Ян с мъка разпознава тялото му. До края на войната Ян Рембиш е принуден да се укрива от немците.

За отношението на немската полиция към поляците, които помагат на евреите, най-добре свидетелстват думите на един от жандармите, изречени по време на екзекуцията на семейство Улмови: *Вижте как умират полските свине, закриващи евреите*.

Информацията за такива престъпления се разпространява сред жителите на региона и предизвиква нечуван страх. Следователно както евреите, така и предоставящите им помощта си поляци добре знаят какви са последиците, които ги очакват: *Прекрасно разбирахме, че за укриване на евреи смърт заплашва цялото ни семейство, и въпреки това денонощно поемахме този риск в Маркова, така, по съседски. Хитлеристите застреляха цялото семейство Улмови за помощта, оказана на евреи. Треперех от страх, защото и нас ни чакаше същото, но ние, Слава Богу!, оцеляхме⁷*. Когато едно от полските семейства започва да укрива евреи, бащата казва на децата си: *Където и да видите наблизно немци, бягайте от къщи, вървете където и да било, само да е далече⁸* оттук. След години Анджей Чайковски, на свой ред, си спомня: *В първия момент бях поразен от огромната отговорност и страх от смъртно наказание, което беше надвиснало над мен и моето семейство [...]⁹*. Една от укриваните от Чайковски еврейки след войната пише в своите записки: *[...] смъртта ги заплашваше всеки миг заради тяхната всеотдайност. Рискът беше огромен, буквално ден и нощ цялото им семейство живееше в сянката на чудовищната смърт за това, че ни укриваше¹⁰*.

Индивидуалното укриване на евреи е най-често срещана форма за оказване на помощ в района на Жешов. Постоянният страх от последствията за вземане на такова решение налага то да се пази в тайна. Спецификата на областта обаче е благоприятна за подобни действия. Това е преди всичко аграрен регион с множество раздробени стопанства, овощни и зеленчукови градини, което озна-

чава, че е било сравнително лесно да се подготвят различни укрития. На село е и по-лесно да се осигури храна, отколкото в града, тъй като самите земеделци са нейни производители. Жешовското село обаче е бедно. Още в предвоенния период повечето хора ходят боси, а обувки слагат на краката си само преди да влязат в учреждение или църква. Децата от многодетните семейства ходят с едни и същи обувки, редувайки се, тъй като родителите им не са в състояние да купят на всяко от тях. В периода преди жътва част от жителите на селото гладуват. По време на войната, налагайки на земеделците неимоверно високи задължителни контингенти, немските власти задълбочават немотията. Всъщност всички жители на окупирана Полша, които нямат немски произход, са дискриминирани по различни признаци: изхранване, заплащане, достъп до медицинска помощ, както и условия на труд. Оттук и разпространението на различни болести сред населението: червен вятър, туберкулоза, тиф.

Поради тежките условия на живот и беднотията най-често е оказвана помощ на отделни хора, защото така е по-лесно те да бъдат укрити и нахранени. Имало е обаче и семейства, които помагат на цели еврейски групи. Между тях са семействата: Пирцак от Прушек, близо до Санок (17 души), Банашевич от местността Ожеховце, близо до Пшемишл (15 души), сестрите Подгурски от Пшемишл (13 души), Миколайек от Дембица (13 души), Марч от Йедлич, близо до Кросно (12 души), Крейцарек от Дубиецк (10 души), Чайковски от Зренчин край Кросно (9 души), Гвиздак от Ланцут (6 души)¹¹⁾. Всички те успяват да преживеят войната. Не е имало това щастие обаче осемчленното семейство Курпел, което живее в чифлика Леончин край Пшемишл. От 1944 г. то укрива в две скривалища група от около 30 бежанци от Пшемишленското гето. През март 1944 г. евреите заедно с Франчишка и Станислав Курпел са разстреляни. Децата им успяват да се спасят¹²⁾.

Помагането на такива големи групи хора не би било възможно без тяхното участие в разходите по издръжката им – поне на част от укриваните. Имало е ситуации, когато евреите са плащали на поляците за помощта им, което след войната е оценявано по различен начин. Но е имало и укривани, които не са разполагали с никакви средства за живот вследствие загубата на имуществото им по време на военните действия или ограбването им от немците. Тогава поляците ги издържат: *Освен това, както установявам – пише в свидетелствата си Бронислав Фелсен, – тогава не съм разполагал с никакви парични средства и съпрузите Крейцарек не само ме укриваха с опасност за живота си, но и през цялото време ме хранеха от собствените си скромни запаси*¹³⁾. Случва се дори укриваните от поляци евреи да бъдат хранени за сметка на най-близките. Понякога оказването на помощ се държи в тайна даже от най-близките, за да бъдат укриваните по-сигурно защитени. Колкото по-малко хора знаят за това, толкова по-големи са шансовете им за оцеляване. Добър пример е случаят с Юзеф Звонаж от Леск, който също укрива евреи. След войната Яфа Валах, която оцелява благодарение

на помощта му, си спомня: *Освен сигурността най-важна беше храната. Южо трябваше да се занимава със занаята си и с многото семейни работи, а ние бяхме за него четири допълнителни гърла за изхранване [...]. Намирането на храна при тези обстоятелства не беше никак лесна задача*¹⁴). Звонаж изнася храна от собствения си дом, за да я предостави на укриваните. Той прави това тайно от най-близките си, тъй като храната е недостатъчна за семейството му и то реагира с подозрителност и обвинения.

Освен изхранването поляците, укриващи евреи, поемат още серия други отговорности, които увеличават риска от разкриване и наказание. За да изхранят себе си и своите подопечни, те са принудени понякога да купуват нелегално мазнина или месо, а на село – да отглеждат добитък или свине и тайно да ги колят. По време на немската окупация за хората, извършващи всички тези дейности, съществува реална заплаха от жестоки репресии. Освен това те трябва да се погрижат и за поне минималната хигиена на подопечните си, да лекуват болестите им, а в случай на смърт да погребат труповете им. Всички ежедневни дейности, свързани с грижата за укриваните, дори такива като правенето на повече покупки, готвенето, носенето на храна, изхвърлянето на нечистотиите, изисква вземането на извънредни мерки за сигурност. Всичко се извършва в тайна, за да се избегне вероятността някой да узнае. Независимо от това обаче понякога се стига до крайно опасни и почти абстрактни ситуации. Споменатото вече семейство Чайковски укрива евреи в скривалище, намиращо се в конюшнята. През 1944 г. зад склада за дърва, прилежащ към тази постройка, се настанява немски отряд. По такъв начин в продължение на няколко седмици върху една земна площ „съжителстват“ поляци (в своята къща), евреи – в скривалището, и немци – в градината. В подобна ситуация се озовава и семейство Венгловски, което живее в Завада край Дембица. От 1942 г. то укрива в мазето под обора двойка евреи. В началото на 1944 г. в техния дом са разквартирувани двама немски войници. Оттогава в домакинството се смесват поляци, евреи и немци. Това положение трае шест месеца до изселването на жителите на Завада, тъй като селото е обявено от немците за гранично-фронтowa зона. Евреите се смесват с масата изселници и успяват да оцелеят.

В района на Жешов, както и на останалата територия на Генералното губернаторство, съществуват различни форми за оказване помощ на еврейското население. На посочения терен обаче доминира индивидуалната помощ. На познати са доставяни арийски документи (в т.ч. фиктивни данни за кръщение и документи на починали роднини), носена е храна в гетата и трудовите лагери, както и в устроените в горите скривалища. Евреи са укривани в собствените жилища, къщите или в стопанските пристройки.

Понастоящем не се знае точният брой на полските жители на Жешовска област, участвали в подпомагането на еврейското население по време на Втората световна война, и най-вероятно той ще си остане неизвестен. Тук се намесват

множество фактори. Тяхното разглеждане обаче надхвърля тематичните рамки на тази статия. Само част от помогналите са удостоени от Института „Яд Вашем“ със званието „*Праведен сред народите*“. Другите, по различни съображения, никога няма да го заслужат.

Не е известен и броят на евреите, които преживяват войната благодарение на оказаната им помощ. Въз основа на свидетелски показания и признания, както и на следвоенната документация на еврейските комитети, може да се твърди, че оцелелите от войната еврейски жители от Жешовска област са около 2900, от които внушителен процент са били спасени от поляци¹⁵⁾. През 1944 г., т.е. още преди репатрирането им от териториите на СССР¹⁶⁾, само в Еврейския комитет в Жешов са регистрирани 446 лица, от които повече от 80% оцеляват благодарение на помощта, оказана им от полските жители на региона.

Превод от полски: Димитрина Хамзе

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Statystyka Polski, seria C, z. 68. Drugi powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie, Warszawa 1938, passim.
2. От есента на 1939 г. до юни 1941 г., т.е. до избухването на войната между Третия райх и СССР, територията на Полша е разделена между две окупационни сили: Германия и Съветите. Германия завладява северната, западната и централната част на полската държава, а СССР – нейните източни части. По-късно заетата от СССР полска територия става притежание на Германия. Жешовският регион от самото начало се е намирал в немската окупационна зона, само най-източните му покрайнини попадат под влиянието на СССР.
3. На терена на т.нар. Генерално губернаторство то представлява бяла превръзка със синята звезда на Давид.
4. Първата разпоредба за смъртно наказание за поляците, оказващи помощ на евреи, е издадена от генералния губернатор Ханс Франк през октомври 1941 г. Тя гласи следното: „Евреите, които без разрешение напускат определения им район, подлежат на смъртно наказание. На такова наказание подлежат и лицата, които им предоставят укритие. Подстрекателите и помощниците подлежат на същото наказание като извършителите. Замисленото действие ще бъде наказването като извършеното действие [...]“. През октомври 1941 г. то е разширено и обхваща странични лица, които не са непосредствено ангажирани в оказването на помощ на евреите, но са видели подобна постъпка и не са докладвали за това на властите.
5. Szpytma, M. (2007). Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy, Warszawa-Kraków, s. 29.

6. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie, (AIPN Rz), Akta w sprawie zastrzelenia w Połomi Polaków ukrywających Żydów, sygn.. II Ds. 39/70, Postanowienie o umorzeniu śledztwa, k. 59. (Архив на Института за национална памет в Жешов, (AIPN Rz), Актове по повод разстрела в Поломия на поляци, укриващи евреи, сигн. II 39/70, Постановление за прекратяване на следствието, пар. 59).
7. E. Rączy, I. Witowicz, Polacy ratujący..., s. 109.
8. E. Rączy, I. Witowicz, Polacy ratujący..., s. 20.
9. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), sygn. 1010, relacja Andrzeja Czajkowskiego.
10. E. Rączy, I. Witowicz, Polacy ratujący... s. 41.
11. AŻIH, Yad Vashem Sprawiedliwi, sygn. 1660, relacja Marii Świerczek; Ibidem, sygn. 1010, relacja Andrzeja Czajkowskiego; Ibidem, sygn.. 196, relacja Stanisława Pyrcaka; Rączy, E. (2008). Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939 – 1945, Rzeszów, s. 299 – 340.
12. Relacja Bronisławy Wierzbickiej (2009), www.krasiczyn-parafia.info.pl wieści krasiczyńskie, ocalić od zapomnienia, dostęp 2008.
13. E. Rączy, I. Witowicz, Polacy ratujący..., s. 77.
14. Jafa Wallach, Gorzka wolność. Wspomnienia ocalonej z Holocaustu. Oprac. i red. wydania polskiego E. Rączy, Rzeszów 2012, s. 87.
15. AŻIH, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Ewidencji i Statystyki, Spisy Żydów zamieszkałych w Województwie Rzeszowskim w latach 1944 – 1945, passim. (AŻIH, Централен комитет на евреите в Полша, отдел „Списъци и статистка“, Списъци на евреите, живеещи в Жешовско воеводство в годините 1944 – 1945, passim).
16. В неговите рамки се завръщат у дома депортираните в Далечния изток от Съветите граждани на полската държава (главно поляци и евреи).

POLES SAVED JEWS IN THE RZESZOW REGION DURING THE WORLD WAR II

Abstract. The article presents the situation of the Poles and Jews during the German occupation in the Rzeszow region, as well as the ways of saving the Jewish population there.

✉ **Prof. Elżbieta Rączy**
Institute of National Remembrance
18, Słowackiego St.
35-060 Rzeszów, Poland
E-mail: elzbieta.raczy@ipn.gov.pl